

Reconstructie sterfteverloop Tweede Wereldoorlog

JAN JAAP HARTS EN ANNELET BROEKHUIS

Een andere kijk op de officiële statistieken

In de Tweede Wereldoorlog is de bevolkingsadministratie aanzienlijk aangetast door aanslagen en al dan niet moedwillige foute registraties. Deze administratie is de basis voor de bevolkingsstatistiek en daarom moest deze na de oorlog worden gereconstrueerd. Hierbij zijn keuzes gemaakt waardoor het werkelijke sterfteverloop in de oorlogsjaren is versluierd. Hier een poging tot een reconstructie, die een andere kijk geeft op de bevolkingsontwikkeling in de oorlog dan de officiële statistieken weergeven.

Bij de analyse van de componenten van de bevolkingsgroei met behulp van de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek wekte het aanzienlijke emigratiesaldo in de oorlogsperiode 1942-1944 verwondering. Wie waren die emigranten? Ging het om in Duitsland tewerkgestelden, krijgsgevangenen die in Duitsland werden geïnterneerd, naar Duitsland afgevoerde gevangenen, soldaten die in Duitse krijgsdienst waren getreden of om de gedeporteerde en omgekomen joodse bevolking?

Op zoek naar een verklaring boden publicaties van het CBS van kort na de oorlog al snel uitsluitel. "Slechts de Joden vormden een uitzon-

dering op den regel dat gedeporteerden voorlopig niet afgevoerd werden uit het bevolkingsregister van hun woongemeente. Deze moesten, indien zij geïnterneerd werden in een binnen Nederland gelegen kamp, overgeboekt worden naar het bevolkingregister van dat kamp. Dit beteekende in hoofdzaak, dat de geïnterneerde Joden overgeboekt werden naar de gemeente Westerbork in Drenthe. Na 11 december 1942 werden echter de Joden, die naar Westerbork overgebracht werden, grootendeels beschouwd op doorreis naar Duitsland te zijn en afgevoerd van het bevolkingregister van hun gemeente van inwoning als vertrokken naar het buitenland, of onbekend waarheen." (CBS, 1947, blz. 5). Aan te nemen is dat dit ook gold voor gedeporteerde zigeuners.

In de statistiek van de loop van de bevolking zijn de gedeporteerden dus als emigranten opgenomen. De sterfte nam in de oorlogsjaren daarom maar weinig toe, behalve in het laatste oorlogsjaar (figuren 1 en 2).

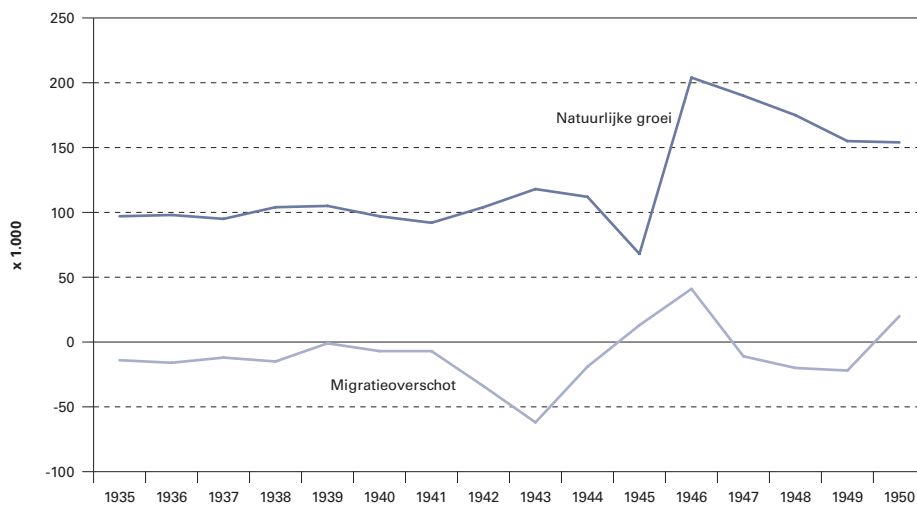
Een andere kijk

Vanuit het standpunt dat de statistiek de werkelijke gebeurtenissen moet weerspiegelen valt er wat af te dingen op de keuze om de omgekomen gedeporteerden als emigranten aan te merken en niet als sterfgevallen. Deze mensen werden onder dwang en opgepropt in veewagens vanuit Nederland naar de vernietigingskampen in het buitenland gedeporteerd en daar voor het grootste deel direct in de gaskamers omgebracht. De plaats van overlijden is in dit geval van ondergeschikt belang. Het doden van een hele bevolkingsgroep vond plaats in de vernietigingskampen om efficiencyredenen en om de daad geheim te kunnen houden. In deze bijdrage wordt gereconstrueerd wat de bevolkingsontwikkeling in de oorlogsjaren is geweest als de omgekomen gedeporteerden en overige vermisten in het buitenland als sterfgevallen worden aangemerkt en niet als migranten. Ongebruikelijk is deze keus niet. Militairen die bij een buitenlandse missie omkomen worden niet als emigranten maar als sterfgevallen in de statistiek opgenomen.

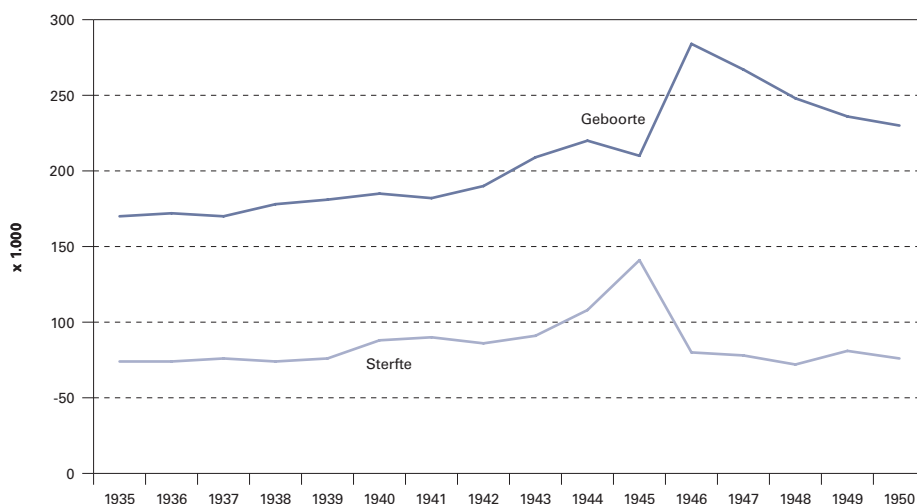
Oorlogsslachtoffers

Het CBS maakte in 1947 de balans op van de demografische gebeurtenissen tijdens de oorlog. De bevolkingsadministratie moest weer op

Figuur 1. Natuurlijke groei en migratie in Nederland volgens de statistieken 1935-1950

Figuur 2. Geboorte en sterfte in Nederland volgens de statistieken 1935-1950

Het Herinnerings Centrum Kamp Westerbork heeft zeer onlangs dit originele bord gekregen. Het bord was bevestigd aan de deportatietreinen van het doorgangskamp in de Tweede Wereldoorlog. Foto: ANP/Photo/Fotobureau Melissen/Jacob Melissen.

Foto: Stock.xchng/Krista Davis (Bacon Pola)

orde worden gebracht. De in mei 1940 naar het buitenland uitgeweken militairen en Nederlandse burgers werden als emigrant aangemerkt. Maar tijdens de bezettingstijd bleven veel personen die al dan niet tijdelijk of vrijwillig in het buitenland verbleven of gevangenen zaten ingeschreven in hun oorspronkelijke woonplaats. Dit gold voor de meer dan 600.000 in Duitsland en 38.000 in België en Frankrijk tewerkgestelde arbeiders. Het gold ook voor de ongeveer 24.000 politieke gevangenen, 10.000 krijgsgevangenen en 35.000 vrijwilligers in Duitse krijgsdienst.

Een deel van hen overleefde de oorlogsperiode niet: 67.000 zijn als sterfgevallen in de burgerlijke stand verwerkt. Van 39.000 personen bleef het lot onbekend. Na de oorlog zijn deze vermisten als emigrant met onbekende bestemming in de statistiek opgenomen. Aannemelijk is dat het grootste deel van deze groep eveneens is omgekomen. Dus ook in dit geval is het realistisch om hen bij de oorlogsslachtoffers en niet bij de emigranten te tellen.

Het aantal directe oorlogsslachtoffers is door het CBS vastgesteld op ca. 210.000 personen (tabel 1). Naar schatting zijn er nog 70.000 mensen extra aan een natuurlijke dood overleden onder druk van de omstandigheden in de oorlogsjaren (figuur 2). Deze schatting is gebaseerd op het hogere sterftecijfer in de oorlog in vergelijking met de jaren ervoor en erna.

Reconstructie van sterfte en migratie

Het aantal joodse gedeporteerden werd door het CBS op 110.000 gesteld, van wie er 6.000 zijn teruggekeerd. Er bestaan ook andere schattingen. Historicus en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) dr. L. de Jong noemde 107.000 gedeporteerden en 5.200 teruggekeerden. De Commissie voor demografie der Joden in Nederland schatte het aantal teruggekeerden op 5.450 personen. Andere bronnen kwamen weer tot iets andere aantallen joodse slachtoffers (In Memoriam). Het precies vaststellen stuit op veel registratieproblemen. Het verschil in de uitkomsten kan mede zijn veroorzaakt door het niet meetellen van gedeporteerde zigeuners.

Voor de reconstructie van de sterfte van de 104.000 joodse en de 39.000 niet-joodse slachtoffers zijn voor deze bijdrage de cijfers van het

Tabel 1. Nederlandse directe oorlogsverliezen 1940-1945

Soort slachtoffers	Aantal personen
Koninklijke Landmacht	3.900
Koninklijke Marine	2.600
Zeelieden ter koopvaardij	1.350
Executies en standrecht	2.800
Concentratiekampen in Nederland	2.500
Burgers door oorlogshandelingen in Nederland	20.400
Honger en ontberingen in West-Nederland 1945	16.000
Krijgsgevangenen in Duitsland	250
Joodse slachtoffers in Duitsland	104.000
Politieke gevangenen in Duitsland	18.000
Tewerkgestelden in Duitsland	27.000
Vrijwilligers in Duitse krijgsdienst	3.700
Vermisten in Duitsland	7.500
Totaal	210.000

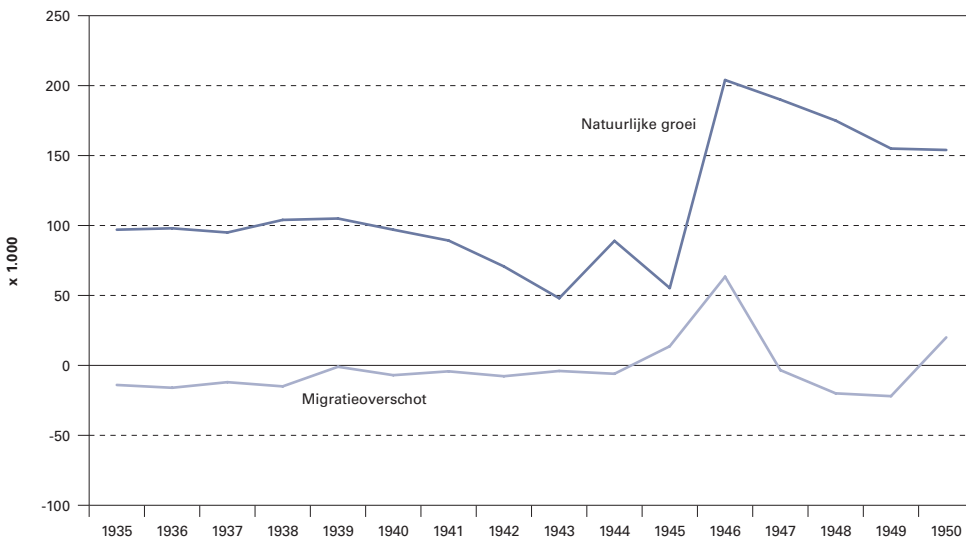
Bron: Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1948, pag. 749.

Tabel 2. Reconstructie van sterfte en migratie in en na WO II

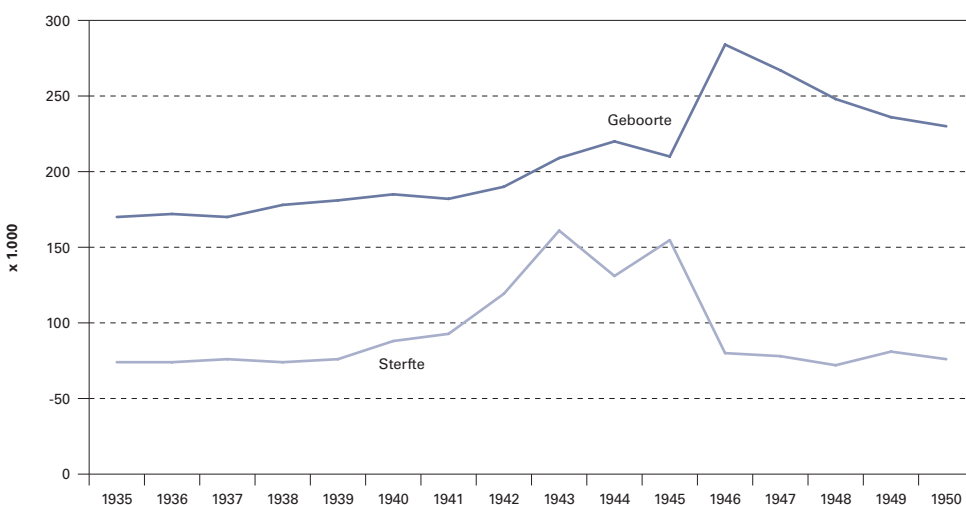
	Joodse bevolking				Overige vermiste slachtoffers	
	Deportaties	Schatting overlevenden	Schatting sterfte	Reconstructie	Schatting	Reconstructie
1941	2.000	250	1.750		1.000	
1942	28.000	750	27.250		6.000	
1943	60.000	2.000	58.000	van emigratie naar sterfte	12.000	bij de sterfte tellen
1944	15.000	2.000	13.000		10.000	
1945	5.000	1.000	4.000		9.700	
Na de oorlog						
1945		6.000		op immigratie minderen	6.700	op emigratie minderen
1946					23.400	
1947					8.600	

CBS met het aantal deportaties per jaar als uitgangspunt genomen. De 6.000 gedeporteerden in 1945 zijn volgens het CBS waarschijnlijk al eerder in 1942 of 1943 gedeporteerd en daarom over deze jaren verdeeld. Ook is geschat in welk jaar de overlevenden zijn gedeporteerd waarbij is aangenomen dat van de later gedeporteerden meer mensen de oorlog hebben overleefd dan van de eerder afgevoerden. Ook het jaar van overlijden van de overige vermisten is geschat (tabel 2).

Figuur 3. Natuurlijke groei en migratie in Nederland na reconstructie van de oorlogsterfte 1935-1950

Figuur 4. Geboorte en sterfte in Nederland na reconstructie van de oorlogsterfte 1935-1950

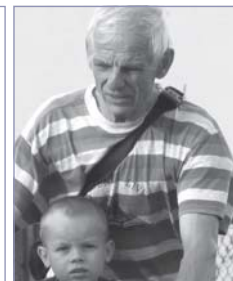
Het beeld van de natuurlijke groei en de migratie in en kort na de oorlog verandert aanzienlijk door deze reconstructie (zie de figuren 3 en 4). De sterfte in de oorlog wordt veel hoger en het migratiesaldo is rond nul, omdat zoals al opgemerkt ook de groep in Duitsland tewerkgesteld en zij die in Duitse krijgsdienst traden niet als migranten werden opgevat. De sterftet cijfers in de oorlog, in de officiële statistiek toch al aanzienlijk hoger dan de vooroorlogse trend, worden door deze reconstructie nog aanzienlijk hoger (tabel 3). De door de diverse historici en statistici gehanteerde cijfers zijn alle gebaseerd op schattingen. Echt 'harde' data ontbreken maar over de orde van grootte is wel overeenstemming. De officiële statistieken zijn een afspiegeling van die schattingen. In de hier gepresenteerde reconstructie werd echter een principieel andere keuze gemaakt door de getelde omgekomen emigranten als sterfgevallen aan te merken. Formeel is dat volgens de regels van de bevolkingshuishouding wellicht niet geheel juist, het is mogelijk wel een betere en acceptabelere afspiegeling van de werkelijkheid met betrekking tot de sterfte. Het beeld dat in het laatste oorlogsjaar de meeste slachtoffers zijn gevallen moet door deze zienswijze worden bijgesteld, 1943 blijkt het jaar met de grootste sterfte door de oorlogsomstandigheden.

LITERATUUR

- Centraal Bureau voor de Statistiek (1947), *Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1944, 1945 en 1946*. Utrecht: W. de Haan N.V.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1948), *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1946 en 1947*. Utrecht: W. de Haan N.V.
- Commissie voor demografie der Joden in Nederland (1961), *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog, een demografische analyse*. Amsterdam: Joachimsthal's uitgevers- en drukkerijbedrijf N.V.
- Croes, Marnix en Peter Tammes (2004), *Gif laten wij niet voortbestaan*. Amsterdam: Aksant.
- Jong, L. de (1979), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Volume 8, gevangenen en gedeporteerden. Leiden: Nijhoff; 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1969-1991.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1948). 's-Gravenhage: Belinfante.
- In memoriam (1995), Een boek met de namen van de 101.114 joodse oorlogsslachtoffers die tijdens de tweede wereldoorlog werden gedeporteerd en van wie geen graf bekend is. Den Haag: Sdu uitgeverij.

Dr. J.J. Harts en **dr. A. Broekhuis**, faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht. E-mail: j.harts@geo.uu.nl

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Inlichtingen over toezending van kopij kunnen worden ingewonnen bij de redactie

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen met bronvermelding is toegestaan. Toezending van bewijs-exemplaren wordt op prijs gesteld.

Het NIDI is een instituut van de KNAW dat zich bezighoudt met onderzoek naar ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de bevolking

colofon

Demos is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).

Redactie Harry Bronsema, eindredacteur
drs. Joop de Beer
drs. Gijs Beets
dr. Luc Bonneux

Adres NIDI/DEMOS
Postbus 11650
2502 AR 's-Gravenhage

Telefoon (070) 356 52 00
E-mail demos@nidi.nl
Internet www.nidi.knaw.nl/nl/demos/
Abonnementen gratis

Basisontwerp Harmine Louwé
Druk Nadorp Druk b.v., Poeldijk

Tabel 3. Bruto sterftcijfer na reconstructie

	Officiële statistiek	Na reconstructie
1940	9,9	9,9
1941	10,0	10,3
1942	9,5	13,2
1943	10,0	17,7
1944	11,8	14,3
1945	15,2	16,7